

Ярослав АНТОНЮК

доктор історичних наук, науковий співробітник,
Галузевий державний архів Служби безпеки України
(Київ, Україна), history.volyn@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
кафедра історії ім. М.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>

УДК: 94(477):356.25(«1960/1991»)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити протиборство спеціальних підрозділів закордонних центрів ОУН із КДБ у 1960-х – на початку 1990-х рр. **Методологічною основою** стали принципи наукової об'єктивності та історизму. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, структурний. **Наукова новизна** одержаних результатів визначається тим, що, увівши до наукового обігу значну кількість неопублікованих архівних документів і матеріалів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, проаналізовано діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН, скеровану на протидію провокаціям органам держбезпеки УРСР і підтримку дисидентського руху в республіці зазначеного періоду. **Висновки.** Починаючи з 1960-х рр., діяльність служби безпеки Закордонних частин (СБ ЗЧ) ОУН відбувалась у тісній взаємодії насамперед із референтурою Крайового зв'язку (КЗ), Спільною української молоді (СУМ), Антибільшовицьким блоком народів (АБН). У розглядуваний період закордонні осередки ОУН зіткнулись із посиленням провокацій органів держбезпеки УРСР, метою яких було деморалізувати та розколоти діаспору. Намагаючись протидіяти ідеологічним диверсіям, есбісти не лише публікували у своїй пресі спростування та застереження, ретельно розслідуючи кожну провокацію, інформуючи про результати інші закордонні центри ОУН, а й, своєю чергою, також здійснювали ідеологічно-підривні операції проти радянського режиму. Зручним майданчиком для останніх стали різноманітні міжнародні заходи, спортивні змагання, насамперед Олімпійські ігри. Значну шкоду закордонним центрам ОУН завдавали складні і тривалі оперативні ігри КДБ. СБ натомість проводила власні оперативні ігри, спираючись на підтримку української діаспори. Більшість оунівських центрів відійшли від радикальних гасел і зосередилися на підтримці в УРСР дисидентів, яким надавалася різноманітна допомога. Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН сконцентрували свої зусилля на підтримці масового протестного руху в республіці. Після проголошення незалежності України їхні діячі остаточно легалізувалися, займаючись у подальшому літературною, науковою, громадською діяльністю.

Ключові слова: ОУН, закордонні центри, спецслужби, СБ, КДБ, УРСР, дисидентський рух, агентура, кур'єр, провокація, референтура.

Величні та драматичні події ХХ ст. стали вирішальними у формуванні української нації. Гартуючись у горнилі війн, революцій, повстань, долаючи незліченні перешкоди,

ціною мільйонів життів, вона зуміла вибороти свою незалежність. Невід'ємною частиною цієї боротьби була діяльність спецслужб українського визвольного руху, у тому числі закордонних центрів ОУН розглядуваного періоду, у дослідженні яких існують численні прогалини. За період незалежності України історіографія спецслужб національно-визвольного руху поповнилася написаними на якісно новому рівні працями, авторами яких стали Д.Веденєєв, Г.Биструхін, В.Єфіменко, О.Іщук, О.Лисенко, В.Огороднік, О.Сич, Ю.Шаповал та ін.

На початку 1960-х рр. мережа закордонних центрів ОУН продовжувала будуватися за територіальним принципом. Вона охоплювала 12 країн світу та нараховувала понад 50 тис. членів¹. Закордонному представництву Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) удалося створити міцний осередок у Нью-Йорку, а ОУН-солідаристам (ОУН-с) – зайняти провідне місце у середовищі української еміграції у Франції. Проте лідерство продовжувало залишатися за мережею Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН). Найбільш стабільні теренові проводи були у США, Канаді, ФРН, Великобританії, Франції, Австрії, Бельгії. При кожному з них діяла референтура безпеки.

На той час робота СБ тісно перепліталася з іншими референтурами й організаціями. Передусім Спілкою української молоді². Було вирішено остаточно відмовитися від спроб створення розвідувальної мережі на базі залишків оунівського підпілля в УРСР³. Головні зусилля СБ зосередилися на роботі у середовищі української діаспори, зборі інформації з відкритих джерел і підтримці опозиційної інтелігенції в УРСР.

У розглядуваний період більшість осередків закордонних центрів ОУН, особливо у Західній Європі, мали проблеми з фінансуванням. Водночас посилювалися провокації КДБ щодо оунівців. «Щоб не допустити створення блоку антирадянських організацій, – зазначалося в одному з кадебістських матеріалів за 1962 р., – органи КДБ намагаються загострити відносини між ними, використовуючи з цієї метою агентів КДБ, які займають в них керівне становище, і вдаючись до компрометації організацій одна перед одною, а також компрометації лідерів спільних органів, створюваних ворожими розвідками». І далі йшлося: «Для розпалювання ворожнечі між закордонними антирадянськими організаціями органи КДБ успішно використовують боротьбу їхніх вожаків за владу, за право представляти підпілля, котре, на їхню думку, існує в СРСР. Підтвердженням цьому можуть слугувати дії органів державної безпеки, спрямовані на загострення боротьби між організаціями українських буржуазних націоналістів»⁴.

У довідці КДБ при Раді міністрів УРСР про стан агентурного проникнення у закордонні українські центри від 10 травня 1967 р. зазначалося, що республіканські органи значну увагу приділяли найбільш активним націоналістичним центрам – ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, Проводу українських націоналістів та організаціям, що приєднуються до них⁵.

Як впливало із затвердженого союзним керівництвом КДБ плану заходів щодо припинення «антирадянської діяльності» зарубіжних емігрантських організацій на 1967–1970 рр., особлива увага зверталася на здійснення вербувальних розробок, що сприятиме проникненню в націоналістичні центри, активізації діяльності закордонної агентури, особливо тієї, котра знайшла підходи до їхніх керівників і співробітників⁶.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Спр.0927. – Арк.28; Спр.1020. – Арк.117.

² Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.102. – Арк.79–80.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945–1980-ті рр. – К., 2007. – С.202–203.

⁴ Влада УРСР і закордонні українці (1950-1980-ті рр.): Док. і мат. / Упор. В.М.Даниленко. – К., 2017. – С.55–56.

⁵ Там само. – С.140.

⁶ Там само. – С.144–145.

Для реалізації своїх задумів радянська агентура, зокрема, використовувала пошту. На початку 1960-х рр. до різних міст ФРН надсилалися листівки від «Ордену лицарів української самостійності», підписані «Дніпром» і «Макогоном». У них зазначалося, що видавцями є «українські патріоти», опозиційні до ЗЧ ОУН. Відкрито себе називати вони, мовляв, остерігаються, оскільки їх можуть вбити есбісти. Щодо цього факту референт СБ С.Мудрик провів розслідування. Удалося встановити, що згадані листівки надходили до Мюнхена з посольства СРСР у Бонні. Звідти їх розсилали поштою⁷.

Згідно зі звітом КДБ при РМ УРСР про підсумки роботи в 1969 р., використовуючи Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном було підготовлено й поширено 14 книжок і брошур, загальний наклад яких становив 182 тис. примірників, що спрямовані проти закордонних націоналістів. Крім того, газета «Вісті з України» надрукувала понад 40 компрометуючих їх матеріалів. Тоді ж у деяких західних країнах було успішно проведено 14 «оперативних заходів, спрямованих на посилення суперечностей у націоналістичному середовищі, компрометацію окремих ватажків ЗЧ ОУН»⁸.

У 1972 р. агентура КДБ поширювала листівку про нібито співпрацю голови ОУН-с О.Штуля з червоними партизанами Д.Медведева. Також надіслала до ЗЧ ОУН підроблені фотокопії (до автентичного тексту додали свої слова) листування О.Штуля з батьком, котрий подавався як агент КДБ⁹. Однак ця радянська провокація зазнала невдачі. О.Штуль повідомив СБ про намагання використати його листування з батьком – священиком із Волинської обл., якого спеціально перевели до Києво-Печерської лаври¹⁰.

Органи держбезпеки не полишали спроб зіштовхнути бандерівців із мельниківцями. Наприкінці 1981 р. часопис останніх «Самостійна Україна» надрукував статтю «Політичний примітивізм», що базувалася на розповсюджених кадебістами матеріалах. У ній подавався сфальшований лист С.Бандери до А.Розенберга з нібито «запевненням» у вірності А.Гітлеру. У відповідь референт СБ С.Мудрик («Мечник») звинуватив ОУН-с в «агентурному послугоуванні більшовикам» і вимагав негайно припинити публікацію радянських підробок¹¹.

Як дізнаємося зі спецповідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 7 липня 1982 р., за кордоном було розповсюджено спеціально підготовлені матеріали, «розраховані на загострення конфліктних ситуацій, що виникають у зарубіжних ОУН. Ці заходи певною мірою сприяли посиленню взаємних нападів і звинувачень, для обґрунтування яких як бандерівці, так і мельниківці почали широко використовувати нашу аргументацію»¹².

Насичення середовища української еміграції провокаційними виданнями змушувало есбістів звертати увагу на всі підозрілі публікації. Зокрема саме так вони сприйняли видання у жовтні 1974 р. солідаристами мемуарів Д.Шумука («Боремського») «За східним обрієм»¹³.

Намагаючись протидіяти провокаціям, співробітники СБ публікували у пресі ЗЧ ОУН відповідні застереження. Наприклад, 14 березня 1965 р. у газеті «Шлях перемоги» з'явилася стаття «Увага, провокація!». У ній повідомлялося, що впродовж січня

⁷ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – Тернопіль, 1994. – С.26.

⁸ Влада УРСР і закордонні українці... – С.188–189.

⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1020. – Арк.241–242.

¹⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... – С.22–23.

¹¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1096. – Арк.80–81; Влада УРСР і закордонні українці... – С.414.

¹² Влада УРСР і закордонні українці... – С.413.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1037. – Арк.139–140.

того ж року в Канаді, Великобританії та Бельгії поштою розповсюджувалася брошура, спрямована проти С.Мудрика. Хоча місцем її видання вказувалося Чикаго (США), насправді її замовником були органи КДБ¹⁴.

12 вересня 1971 р. «Шлях перемоги» знову вмістив оголошення про радянську провокацію:

«Московська агентура постійно анонімно поширює провокаційні брошури і листівки. Провокатори з КГБ дуже часто намагаються робити це так, ніби це роблять українські політичні середовища проти своїх противників. Однак через брак належного знання провокатори завжди роблять помилку, що вказує обличчя провокаторів. Треба ствердити, що кожний політичний емігрант уже знає методи чекістів і намагання провокаторів витворити напруження не має успіху [...] У місяці липні в Англії і Франції розіслано листівку проти Олега Штуля, так оформлену, щоб кинути сумління на революційну ОУН. В кінці серпня 1971 р. така листівка стала поширюватися в Західній Німеччині. В липні і серпні ц. р. серед німців поширювано листівку німецькою мовою "Люди з Цепелінштрассе". Діяльність наша не дає чекістам-провокаторам з дипломатичними паспортами спокою. Ми звертаємося до наших читачів з проханням завжди повідомляти нас про всі провокації»¹⁵.

Незважаючи на занепад референтури підсоветських справ, спецслужби закордонних центрів ОУН продовжували та розвивали напрям збору даних із відкритих джерел. Так, упродовж 1960 р. референтура зв'язку з краєм видала в «Інформативних зошитах» три брошури із грифом «Для внутрішньоорганізаційного користування» – «Про XX з'їзд КПСС», «Сільське господарство СРСР», «Концтабори СРСР», які було підготовлено на основі відкритих матеріалів¹⁶.

На основі рішень Великого збору ЗП УТВР у Нью-Йорку від 24 січня 1971 р. було створено спеціальну аналітично-розвідувальну групу. До її завдань входило: робота із радянськими громадянами на Заході; збір інформації через листування з родичами в УРСР; співпраця з американськими журналістами, які мали акредитацію у СРСР¹⁷.

Спецслужби закордонних центрів ОУН розробляли спеціальні методички для опитування радянських громадян, які приїжджали до країн Заходу. Одну з таких під назвою «Вони вам не вірять» видала в березні 1971 р. ОУН-с. Прибулих із СРСР у ній поділяли на «надійних», «чесних людей» та «актив радянсько-партійних організацій»¹⁸. Застерігалось, що кожна особа, котра бажає виїхати за кордон, обов'язково перевіряється співробітниками КДБ¹⁹. Згадану методичку доповнював «Питальник для бесід з радянськими громадянами за кордоном»²⁰ і «Пам'ятка відвідувачам із-за залізного занавісу», що складалася зі 197 питань для бесід із громадянами СРСР²¹.

Органи КДБ УРСР інформували 5 червня 1984 р. ЦК КПУ, що спецслужби ОУН активізували опитування прибулих із СРСР громадян. Спеціально для цього вони розробили анкету, де містилися питання про радянський і партійний актив, національний склад, мову викладання в вишах Львова й Києва, факти російщення,

¹⁴ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... – С.30.

¹⁵ Там само. – С.34–35.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0940. – Арк.27.

¹⁷ Там само. – Спр.0991. – Арк.83–85.

¹⁸ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

¹⁹ Там само. – Спр.0999. – Арк.16–28.

²⁰ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

²¹ Там само. – Спр.0994. – Арк.28.

переслідування греко-католицьких священиків²². За даними республіканського КДБ від 3 квітня 1985 р., учасники ЗЧ ОУН провели масштабне опитування радянських громадян, які перебували за кордоном. Оунівців цікавила діяльність у Західній Україні нелегальних організацій, можливість переходу їх до збройної боротьби, кількість українців серед військовослужбовців на території УРСР²³.

Об'єктами опитування СБ могли бути прибулі з республіки особи всіх національностей. У травні 1977 р. шеф СБ І.Кашуба («Чад»), референт розвідки С.Мудрик («Мечник») і керівник осередку СУМ В.Леник відвідували поблизу Риму еміграційний табір євреїв з УРСР²⁴. Також СБ проводила збір розвідувальних даних серед громадян країн Варшавського блоку. Так, у серпні 1981 р. «Чад» і «Мечник» завітали до таборів емігрантів із Польщі поблизу Відня (Австрія), Нюрнберга, Геттінгена (Німеччина)²⁵.

Одним із напрямів діяльності спецслужб ОУН були провокації щодо радянських представників на різноманітних міжнародних заходах і змаганнях, насамперед на Олімпійських іграх. Вони дозволяли оунівцям, за обмеженості ресурсів, максимально ефективно їх використовувати як потужний засіб інформаційного протистояння²⁶. Так, ще в липні 1959 р. І.Кашуба та С.Мудрик організували низку заходів на VII Всесвітньому фестивалі молоді та студентів у Відні. За їхнім завданням проводилось опитування громадян СРСР, а також здійснювалося розповсюдження оунівської літератури. Через рік подібну акцію вони повторили на XVII літніх Олімпійських іграх у Римі (25 серпня – 11 вересня 1960 р.)²⁷. Різноманітні провокації спецслужб закордонних центрів ОУН відбувалися на XIX літніх (12–27 жовтня 1968 р., Мехіко)²⁸, XX літніх (26 серпня – 10 вересня 1972 р., Мюнхен)²⁹, XXI літніх (17 липня – 1 серпня 1976 р., Монреаль) Олімпіадах³⁰.

Складним завданням стало проведення антирадянської роботи на XXII літніх Олімпійських іграх, які відбувалися в Москві, а також у Ленінграді, Києві та Мінську (19 липня – 3 серпня 1980 р.). Прискіплива увага органів КДБ до іноземців українського походження змусила оунівців здійснити спеціальну підготовку своїх посланців до СРСР. Ретельно відібраних студентів Гарвардського та Філадельфійського університетів направляли у ФРН, де есбісти проводили з ними детальний інструктаж³¹. Крім того, забезпечувалося їх фінансування. Так, референт СБ С.Мудрик через мережу українських церков ФРН організував у травні 1980 р. збір коштів на Олімпіаду. У м. Гільдесгайм (Нижня Саксонія) віряни здавали на «фонд допомоги» по 5 німецьких марок³².

Готуючись до заходів на XV зимових Олімпійських іграх у Калгарі (13–28 лютого 1988 р.), Тереновий провід ЗЧ ОУН Канади сформував організаційний комітет. Під виглядом місцевих «україністів» оунівці агітували радянських спортсменів українського походження не повертатися на Батьківщину³³.

²² Там само. – Спр.1105. – Арк.245.

²³ Там само.. – Спр.1108. – Арк.231–232.

²⁴ Там само. – Спр.1060. – Арк.151.

²⁵ Там само. – Спр.1089. – Арк.270–271.

²⁶ Антонюк Я. «Олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960–1988) // Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 11–12 жовтня 2018 р.). – Чернівці, 2018. – С.39–41.

²⁷ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.1. – Спр.237. – Т.6. – Арк.338–352.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1014. – Арк.167.

²⁹ Там само. – Спр.0985. – Арк.296.

³⁰ Там само. – Спр.1046. – Арк.23; Спр.1051. – Арк.72–73.

³¹ Там само. – Спр.1080. – Арк.98–99.

³² Там само. – Спр.1081. – Арк.297.

³³ Там само. – Спр.1119. – Арк.19–20.

Починаючи з 1960-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН остаточно відмовилися від спроб відродити український визвольний рух в УРСР, спираючись на колишніх підпільників. Надалі головні сподівання покладалися на творчу інтелігенцію та молоде покоління. 27 серпня 1970 р. на VII ВЗУН ОУН-с (Лондон) референт К-3 Я.Гайвас заявив: «Нині в Україні діють групи та окремі особи без зв'язку з ОУН. Незважаючи на це, вони є надією нашої організації, потрібно лише вміло їх використати»³⁴.

Намагаючись підтримати опозиційну інтелігенцію, оунівські спецслужби відновили направлення до УРСР кур'єрів. Однак, на відміну від попереднього періоду, це здійснювалося легальним шляхом. Зокрема С.Мудрик через радянських моряків у порту Гамбурга налагодив канал переправлення до республіки антирадянської літератури³⁵. Також для цього використовували студентів і журналістів із країн «третього світу», які навчались або працювали у СРСР³⁶.

Проте головним каналом зв'язку оунівських спецслужб із радянською опозиційною інтелігенцією були туристичні подорожі. Упродовж 1963 р. УРСР відвідали 20 тис. іноземців. Ця кількість була майже вчетверо більша, ніж сімома роками раніше³⁷. У 1970–1972 рр. у республіці побували близько 200 тис. громадян інших країн. Із них 10 тис. мали українське коріння³⁸. Потік західних туристів українського походження до УРСР постійно зростав: 1973 р. – 4873, 1974 р. – 5734, 1975 р. – 6626 осіб³⁹. У 1968–1969 рр. із-поміж них органи держбезпеки виявили 11 кур'єрів закордонних центрів ОУН⁴⁰. Через два роки – 12 оунівських ліній зв'язку та 7 кур'єрів⁴¹. Головними завданнями останніх були таємний вивіз на Захід різноманітних творів «самвидаву», а також моральна й матеріальна підтримка опозиційної інтелігенції⁴². Невеликі тексти кур'єри переписували на тканину та зашивали в одяг, а великі – фіксували на мікроплівку⁴³.

Першу таку групу кур'єрів-туристів із США органи КДБ заарештували 17 червня 1971 р. в Києві. На слідстві з'ясувалося, що вони зустрічалися з І.Дзюбою та В.Чорноволом, а також намагалися дістати 5-й випуск «Українського вісника»⁴⁴. Після допиту «туристів» випроводили за межі СРСР. Наступного дня в газеті «Вечірній Київ» цьому була присвячена стаття «Отруйне жало вояжерів»⁴⁵.

Відчутної шкоди українським дисидентам, а також усьому визвольному руху завдав арешт кур'єра ЗЧ ОУН громадянина Бельгії Я.Добоша. Відразу після прибуття до УРСР він потрапив під нагляд КДБ⁴⁶. Упродовж 29–31 грудня 1971 р. зустрічався в готелі «Дніпро» із З.Франко, І.Світличним, Л.Селезенком. Дисиденти розповіли про тогочасні переслідування творчої інтелігенції, обставини арешту Н.Строкатої та В.Мороза⁴⁷, передали фотоплівку роботи С.Караванського «Українські рифми» та 6-й випуск «Українського вісника»⁴⁸. 2 січня 1972 р. Я.Добош виїхав до Львова,

³⁴ Там само. – Спр.0985. – Арк.290–292.

³⁵ Там само. – Спр.1071. – Арк.162–163.

³⁶ Там само. – Спр.1073. – Арк.143.

³⁷ Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.203.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1014. – Арк.144.

³⁹ Там само. – Спр.1052. – Арк.23.

⁴⁰ Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.205.

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1001. – Арк.22–23.

⁴² Там само. – Арк.57.

⁴³ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

⁴⁴ Там само. – Арк.164–166.

⁴⁵ Там само. – Спр.1003. – Арк.34–35.

⁴⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.74894. – Т.2. – Арк.181–185.

⁴⁷ Там само. – Ф.16. – Спр.1007. – Арк.176.

⁴⁸ Там само. – Спр.1003. – Арк.113–114.

де зустрівся з дисиденткою С.Гулик⁴⁹. Через два дні на прикордонному пункті Чоп (Закарпатська обл.) його було затримано⁵⁰. Під час допитів кур'єра ЗЧ ОУН співробітниками КДБ проявилася його недостатня підготовка. Під тиском слідчих він надав свідчення про дисидентів, з якими зустрічався, а також погодився публічно виступити в Києві та Львові з «каяттям»⁵¹. Наслідки провалу Я.Добоша були для українського визвольного руху катастрофічними. Упродовж 1972–1973 рр. органи КДБ УРСР заарештували 89 дисидентів, які фігурували в оперативній розробці «Блок». Із них 55 – у Західній Україні (зокрема 13 у Львові) та 48 – у Центральній і Східній (28 в Києві). Масштаби репресій перевищили аналогічні процеси над «шістдесятниками». Більшість засуджених отримали по 5–7 років ув'язнення⁵².

Значних репутаційних збитків у середовищі української діаспори зазнали ЗЧ ОУН. Газета «Свобода» (США) 6 липня 1972 р. писала:

«Молодий чоловік, вихований в умовах Заходу, що охороняється паспортом західної держави, легковажно їде в Україну, щоб встановити контакти з людьми, які там стоять в “інтелектуальній опозиції”. І хоча у в'язниці до нього ставились поблагливі, він у всьому зізнався, погіршуючи становище тих, з кими зустрічався. Потім у вільному світі, розповідаючи для самореклами про ці секретні зустрічі в Києві та Львові, він ще раз їх звинувачує»⁵³.

25 червня 1972 р. газета «Українські вісті» (ФРН) також обурювалася поведінкою Я.Добоша: «Він [...] всього-навсього ще один “західний герой нашого часу” [...], опинившись в конкретній ситуації випробування, поводить як зніжений мамин синок»⁵⁴.

Незважаючи на провал Я.Добоша, туристичний шлях направлення кур'єрів до УРСР залишався найбільш ефективним. Тому, за відсутності кращої альтернативи, він домінував і надалі. При цьому важливу роль у цьому відіграла фірма «Ковбаснюк-тревел-ейдженсі» (Чикаго)⁵⁵.

Органи КДБ періодично затримували кур'єрів. Більшість із них входили до СУМ. Так, 16 червня 1972 р. за межі СРСР було випроваджено групу канадських автотуристів⁵⁶, 22 липня того ж року – автотуристів із Філадельфії (США)⁵⁷. Загалом упродовж 1975–1976 рр. виявлено 65 кур'єрів зарубіжних центрів ОУН. Усім їм надалі заборонили в'їзд на територію Радянського Союзу⁵⁸.

Останній великий провал оунівського кур'єра відбувся 1 серпня 1977 р. Студент педагогічного коледжу Кінгстон-он-Голл із Великобританії А.Климчук отримав від референта СБ Теренового проводу Канади О.Матли («Антоненка») завдання передати «дисиденту» зі Львова кошти, фотоапарат «Мінокс» і шрифт для друкарської машинки. Насправді останній виявився агентом КДБ «Крилатим»⁵⁹. Незважаючи на те, що розмову кур'єра з «дисидентом» записали на аудіоплівку, а в таємній

⁴⁹ Там само. – Спр.1010. – Арк.26–27.

⁵⁰ Там само. – Ф.6. – Спр.74894. – Т.1. – Арк.18.

⁵¹ Там само. – Ф.16. – Спр.1010. – Арк.334–337.

⁵² Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.209.

⁵³ Див.: Влада УРСР і закордонні українці... – С.255–256.

⁵⁴ Там само. – С.256.

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1013. – Арк.17–18.

⁵⁶ Там само. – Спр.1011. – Арк.203–206.

⁵⁷ Там само. – Спр.1013. – Арк.17–18.

⁵⁸ Там само. – Спр.1052. – Арк.17.

⁵⁹ Там само. – Спр.1043. – Арк.174–197.

схованці його тубель виявили мікроплівки з чотирма антирадянськими документами, А.Климчук заперечував провину й відмовився надавати будь-які пояснення⁶⁰.

Згідно з даними республіканського КДБ, лише за липень – жовтень 1977 р. було виявлено та піддано розробці 17 емісарів і 73 інших учасників зарубіжних центрів ОУН, частина яких мала контакти з об'єктами справи «Блок»⁶¹.

Направлення оунівськими спецслужбами кур'єрів-туристів до УРСР тривало до середини 1980-х рр. Так, 19 липня 1985 р. було затримано кур'єра Є.Кокоца, який мандрував власним автомобілем за маршрутом Ужгород – Львів – Київ – Одеса⁶². Після проголошеної генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим «політики гласності» підтримка опозиційної інтелігенції почала здійснюватися більш відкрито.

Незважаючи на пом'якшення тактики діяльності оунівських спецслужб, надали головним об'єктом їхньої уваги залишалася радянська агентура, мережа якої охоплювала більшість країн Заходу. Станом на 1972 р. у середовищі ЗЧ ОУН діяли 14 агентів КДБ та 2 – міністерства громадської безпеки (МГБ) ПНР; у мережі ОУН-с – 10 агентів КДБ, 3 – чехословацьких та 1 – польських спецслужб; у ЗП УТВР – 4 агенти КДБ і 3 – органів безпеки ЧССР⁶³. Через два роки агентурний апарат КДБ у закордонних осередках ОУН територіально розподілявся таким чином: у ФРН – 11 агентів, НДР – 7, Канаді – 7, США – 4, Франції – 3, Великобританії – 3, інших країнах Заходу – 3⁶⁴. Своїх агентів КДБ мав також у середовищі спецслужб закордонних центрів ОУН. Один із них – «Микола» (ймовірно Т.Білінський) – у липні 1975 р. прибув до Монреаля, де зустрівся з референтом СБ Теренового проводу Канади О.Матлоу. Під час розмови вони обговорювали перспективи розбудови «трийок» ОУН у великих містах УРСР, а також створення «мертвого пункту» в Москві⁶⁵. Наприкінці жовтня 1978 р. агенту КДБ «Гейне», який навчався в Українському вільному університеті (Мюнхен), удалося ввійти в довіру до шефа СБ І.Кашуби («Чада»). За сприяння останнього він улаштувався кореспондентом тижневика «Шлях перемоги»⁶⁶.

Спираючись на численну агентурну мережу, органи КДБ здійснювали тривалі та масштабні оперативні ігри із закордонними центрами ОУН – «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг» тощо⁶⁷. Безпосередньо з І.Кашубою вони вели оперативну гру «Центр». Розпочало її в листопаді 1965 р. МГБ ПНР через свого агента «Ковальського»⁶⁸. Невдовзі до неї підключився КДБ УРСР.

Незважаючи на неспівмірність можливостей, спецслужби закордонних центрів ОУН також намагалися проводити оперативні ігри з КДБ. Для цього використовували його невдалі спроби завербувати відомих діячів української діаспори. До багатьох із них надходили листи від «родичів» з України з пропозицією стати агентами радянських органів. Однак більшість відмовлялися від співпраці й інформували оунівські спецслужби. Зокрема так учинили І.Багрянний, Д.Штикало та П.Курінний⁶⁹. А деякі погоджувалися брати участь в оперативних іграх з кадебістами.

Існують відомості про вербування оунівськими спецслужбами агентури у середовищі силових структур СРСР. У довідці КДБ від 21 серпня 1961 р. повідомлялося,

⁶⁰ Там само. – Спр.1060. – Арк.232–236; Спр.1062. – Арк.233–236.

⁶¹ Влада УРСР і закордонні українці... – С.350.

⁶² ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1109. – Арк.167–168.

⁶³ Там само. – Спр.1020. – Арк.120.

⁶⁴ Там само. – Спр.1052. – Арк.21.

⁶⁵ Там само. – Спр.1054. – Арк.288–306.

⁶⁶ Там само. – Спр.1071. – Арк.162–163.

⁶⁷ Там само. – Спр.1085. – Арк.198.

⁶⁸ *Маєвський М.* Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С.128.

⁶⁹ *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Револуційної ОУН... – С.22–23.

що С.Мудрик намагався вербувати радянських офіцерів, які проходили службу у НДР⁷⁰. Серед його агентів був співробітник КДБ в Аугсбургу І.Якушев, який у минулому працював у секретаріаті Й.Сталіна під керівництвом О.Поскрьобишева. До мюнхенської агентури С.Мудрика належав і приятель В.Лебедева – племінника вповноваженого уряду СРСР із репатріації радянських громадян з Італії та Франції генерала В.Драгуна⁷¹.

Іншим напрямом виявлення кадебістської агентури вважалася розробка різноманітних мистецьких заходів, які здійснювала радянська влада у середовищі української діаспори. Із-поміж них найбільш значною була діяльність Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном (з 1970 р. змінено назву на «Україна»), яке видавало газету «Вісті з України». Очолював його Ю.Смолич, а за ідеологічну роботу відповідав А.Білинський. Головним завданням товариства було паплюження діяльності ОУН та УПА. Офіційно воно фінансувалося на пожертви, а насправді гроші надходили від культурних аташе при посольствах СРСР (співробітників КДБ). Під виглядом різноманітних мистецьких турне країнами Заходу вони забезпечували зв'язок його агентури. Керували цією роботою спеціально підготовлені оперативники під прикриттям посад заступників директора. Зокрема під час гастролей у ФРН хору ім. Г.Верьовки цією ділянкою опікувався полковник КДБ А.Червоний (під вигаданим прізвищем «Петренко»)⁷².

Намагаючись протидіяти роботі радянських спецслужб, есбісти направляли у середовище артистів своїх агентів, а також здійснювали провокації на концертах⁷³. Так, 29 березня 1971 р. в Лондоні відбулася демонстрація об'єднаних осередків ОУН, спрямована на зрив виступу ансамблю Київського військового округу. Союз українців Британії організував подібні акції по всьому його гастрольному маршруту – Манчестер, Лідс, Бірмінгем⁷⁴. На запрошення Українського конгресового комітету Америки у січні – лютому 1974 р. гастрольну поїздку 16-ма містами США здійснила оперна співачка Ганна Колесник із чоловіком Володимиром. Обставини їхньої втечі на Захід викликали підозри. Перш за все, насторожував той факт, що після них за кордон відпустили їхнього родича – художника-графіка Р.Багатудінова. Намагаючись перевірити подружжя, есбісти встановити за останніми таємний нагляд⁷⁵.

Чільне місце в контррозвідальній роботі спецслужб закордонних центрів ОУН займала мережа інформаторів у середовищі української діаспори. Вони повідомляли про всіх підозрілих осіб, які з'являлись в полі зору громади. Так, 23 червня 1983 р. до референтури СБ Теренового проводу Канади надійшов лист від «Івана», в якому зазначалося, що колишній член ПУН, який 1963 р. оселився в Торонто, у 1972 р. разом із дружиною літав на міжнародну конференцію до Москви. Подружжя відвідувало рідне село у Львівській обл. Зустрічалось з родичем, який працював в облвиконкомі. У 1981 р. їздило на Пряшівщину (Словаччина) та до Варшави. Неодноразово запрошувало до своєї домівки учасників творчих ансамблів, які прибували з СРСР⁷⁶.

Наприкінці 1980-х рр. закордонні центри ОУН змінили свою тактику. Надалі головним завданням ставало спрямування в потрібному напрямі опозиційного руху в

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0930. – Арк.121–125.

⁷¹ *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Революційної ОУН... – С.34.

⁷² Там само. – С.29, 56.

⁷³ *Веденєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: 1940–1950-ті рр. – К., 2006. – С.251.

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0991. – Арк.82.

⁷⁵ Там само. – Спр.1032. – Арк.264–266.

⁷⁶ Архів ОУН (УІС, Лондон). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.43.

УРСР⁷⁷, а також публічна критика на Заході заходів радянської влади в республіці⁷⁸. Прибічники ОУН повинні були забезпечити на різноманітних мітингах взаємозв'язок економічно-соціальних і національно-політичних вимог⁷⁹. Надавалася всебічна допомога першим легальним опозиційним силам – Народному руху України за перебудову, Українській Гельсінській спілці та Українській народно-демократичній лізі⁸⁰. Через «фонд допомоги жертвам Чорнобиля» їм переказували кошти, надсилали комп'ютерну, копіювальну техніку, засоби факсимільного зв'язку, відео- та радіоапаратуру⁸¹.

Як повідомлялось у доповідній записці КДБ УРСР до ЦК КПУ від 15 березня 1988 р.:

«Засилаючи в республіку емісарів націоналістичних центрів, а також опитуючи виїжджаючих за кордон радянських громадян, противник прагне збирати інформацію про те, “чи стосується процес гласності в Радянському Союзі органів безпеки”, про можливі “утиски ними прав громадян”, з'ясувати реакцію населення України на публікації в періодичній пресі та художні твори про “репресивні методи роботи органів держбезпеки у 30-ті – 40-ві роки”»⁸².

Незважаючи на очевидність процесів розпаду СРСР, окремі лідери ЗЧ ОУН, пам'ятаючи запеклість визвольної боротьби, не вірили в можливість мирного здобуття Україною незалежності. Референт СБ Теренового проводу ЗЧ ОУН Великобританії В.Олеськів заявляв, що сили підпілля повинні бути готовими до повалення «відмираючої влади»⁸³.

З іншого боку, оунівські спецслужби не виключали можливості реваншу прорадянських сил. Намагаючись упередити такий розвиток подій, вони зосередилися на роботі із західними політиками, доводили їм необхідність здобуття Україною незалежності та вказували на її величезний економічний потенціал⁸⁴. Зокрема намагалися переконати президента США Дж.Буша (старшого) переглянути політику відносно України. Закликали відкинути ідею збереження «Російської імперії» та повернутися до принципу «свободи народів»⁸⁵.

Протистояння спецслужб закордонних центрів ОУН та органів КДБ завершилося 24 серпня 1991 р. з ухваленням Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України.

Упродовж 1990-х рр. референти СБ ЗЧ ОУН І.Кашуба та С.Мудрик неодноразово приїздили в Україну, зустрічалися з колишніми повстанцями, громадськими діячами, політиками. Наприклад, відвідували в Києві колишнього провідника ОУН в Україні В.Кука («Леміша»), розпитували в нього про обставини арешту та завдання, які отримував від органів КДБ. Урешті-решт «Леміш» написав «Пояснення до документів, що у 1951–1953 рр. одержало ЗП УГВР від ОУН в Україні»⁸⁶.

⁷⁷ Там само. – Спр.1123. – Арк.102–105.

⁷⁸ Чорнобильське досьє КІБ: Суспільні настрої: ЧАЕС у поставарійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Упор. О.Бажан, В.Бірчак, Г.Боряк. – К., 2019. – С.40–41, 70, 81–82, 527–528, 617–618.

⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1120. – Арк.190–191.

⁸⁰ Там само. – Спр.1125. – Арк.102–105.

⁸¹ Там само. – Спр.1126. – Арк.81–84.

⁸² Влада УРСР і закордонні українці... – С.518.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1126. – Арк.85.

⁸⁴ Там само. – Спр.1129. – Арк.1–3.

⁸⁵ Там само. – Спр.1125. – Арк.150–151.

⁸⁶ *Веденев Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»... – С.180.

Поступово діяльність спецслужб ОУН трансформувалася відповідно до нових обставин. Більшість її давніх співробітників, зважаючи на поважний вік, зайнялися літературною роботою, а також опікувалися молодіжними патріотичними організаціями. Відомо, що С.Мудрик брав участь у розбудові «Тризубу» ім. Степана Бандери – «об'єднання орденського типу, яке не виборює влади для свого керівництва і членства» (його членам заборонялося обіймати державні посади та мати депутатські мандати). Основним завданням було опікування безпекою Конгресу українських націоналістів⁸⁷. Згодом члени «Тризубу» брали активну участь в обох «майданах» і стали засновниками багатьох добровільних підрозділів під час антитерористичної операції на Донеччині й Луганщині.

Як бачимо, у розглядуваний період діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН здійснювалась у тісній взаємодії з іншими підрозділами, передусім молодіжними референтурами. Тоді ж посилювалися провокації КДБ, метою яких було розпалити взаємну ворожнечу та унеможливити об'єднання всіх організацій українського визвольного руху. Розвідувальна робота оунівської спецслужби у цей час спиралася на опрацювання відкритих джерел. Ретельно вивчалися листи з УРСР, здійснювалось опитування радянських громадян, котрі відвідували країни Заходу. Не менш значущу роль співпраця спецслужб закордонних центрів ОУН і молодіжних організацій відіграла на різноманітних міжнародних заходах та змаганнях, передусім Олімпійських іграх. Їх широкий інформаційний резонанс дозволяв оунівцям максимально ефективно привертати увагу західного суспільства до проблем в УРСР. Починаючи з 1960-х рр. головним союзником закордонних центрів ОУН на теренах УРСР була опозиційна творча інтелігенція. Їй надавали матеріальну допомогу, переправляли та друкували на Заході твори «самвидаву», різними шляхами налагоджували зв'язки. Періодично органи КДБ арештовували оунівських кур'єрів і використовували їх у власній пропаганді. Контррозвідувальна робота спецслужб закордонних центрів ОУН спиралася на підтримку української діаспори, завдяки якій удавалось проводити тривалі оперативні ігри з органами КДБ. У середовищі української діаспори есбісти мали мережу інформаторів, котрі повідомляли про всіх підозрілих осіб в їхніх громадах. Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН зосередили свої зусилля на підтримці масового протестного руху в УРСР. Через своїх представників намагалися впливати, щоб на мітингах і страйках економічні вимоги поєднувалися з національно-політичними. На Заході лобіювали перед місцевими політиками можливість проголошення Україною незалежності. Після досягнення своєї мети зосередилися на підтримці ветеранів ОУН та УПА, а також молодіжних націоналістичних організацій.

REFERENCES

1. Andriushchenko, E. (2015). *Українські праворадикальні організації в контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015) (Candidate's thesis)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
2. Antonjuk, Ya. (2018). "Олімпійський аспект" антырадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960–1988). *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 11–12 жовтня 2018 р.)*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. Bazhan O., Birschak V., Boriak H. (Comps.) (2019). Chornobylske dosie KGB: Suspilni nastroi: ChaAES u postvariniini period. *Zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobylskii AES*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. (2017). *Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.): Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Maievskiy, M. (2012). Spetssluzhby Polskoi Narodnoi Respubliky proty oseredkiv zarubizhnykh ukrainskykh orhanizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 122–134. [in Ukrainian].
6. Mudryk-Mechnyk, S. (1994). *Sluzhba bezpeky Revoliutsiinoi OUN u borotbi z NKVD–NKHB–MHB–KHB*. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. (2006). "Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...". *Dokumentalna spadkobolna pidrozditiv spetsialnobo pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalisti ta Ukrainkoi povstanskoi armii: 1940–1950-ti rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. (2007). *Dvobii bez kompromisiv: Protivorstvo spetspidrozditiv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii: 1945–1980 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].

⁸⁷ Андрущенко Е. Українські праворадикальні організації в контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2015. – С.60, 67.

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), history.volyn@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of M.Kovalskiy History Department,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Confrontation Between Special Services of the OUN Foreign Centers and KGB (1960-s – Early 1990-s)

Abstract. The aim of the study is to cover the confrontation between the special units of foreign centers of the OUN and the KGB in the 1960s – early 1990s. The methodological basis of the study was the principles of scientific objectivity and historicism. The following general historical methods are used: historical-comparative, retrospective, problematic, structural. The scientific novelty of the obtained results is determined by the fact that, having introduced into scientific circulation a significant number of unpublished archival documents and materials stored in the Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine, we discovered the activities of the special services of the OUN foreign centers which were aimed at resisting the provocations organized by state security bodies of UkrSSR and their support for the dissident movement in the republic in that period of time. **Summary.** Beginning in the 1960-s, the activities of the Security services of the OUN foreign units took place in close cooperation, primarily with the Regional Communications Office, the Ukrainian Youth Union, and the Anti-Bolshevik Bloc of Nations. During the period under review, the foreign OUN units faced the intensification of provocations organized by the state security bodies of the Ukrainian SSR, the purpose of which was to demoralize and split the diaspora. In an attempt to counter ideological sabotage, the esbists not only published a rebuttal in their press by thoroughly investigating each provocation and informing other OUN centers abroad about the results, but also carried out ideological subversive operations against the Soviet regime. Various international events, sports competitions, first of all, the Olympic Games became a convenient platform for the latter. The complex and lengthy KGB operational games caused significant damage to the OUN foreign centers. At the same time, the SB conducted their own operational games, relying on the support of the Ukrainian diaspora. Most OUN centers moved away from their radical slogans and focused on supporting dissidents in the UkrSSR, who were provided with various assistance. In the late 1980-s, the special services of the OUN foreign centers concentrated their efforts on supporting the mass protest movement in the republic. After Ukraine gained its independence, their leaders finally legalized their activity and further engaged in literary, scientific and social activities.

Keywords: OUN, foreign centers, special services, Security Service, KGB, UkrSSR, dissident movement, agency, courier, provocation, subdivision.